

Opponensi vélemény

Havas Ferenc

„A prenominatívitás. Elmélet és alkalmazása az uráli nyelvekre”

című doktori értekezéséről.

Az értekezés két részre tagolódik. Az első rész „A prenominatívitás elmélete” (8-110) a szerző koncepcióját fejt ki, ez lesz opponensi véleményem elsődleges tárgya. A második részből „Prenominatív reliktumok az uráli nyelvekben” (111-231) is szólok az általános tipológia szemszögéből, de a szerzőnek az uráli nyelvekről tett megállapításai opponenstársaim kompetenciájába tartoznak.

A történeti nyelvtipológiáról szóló megjegyzések (1.1.) vezetnek be az első részt. Ezek módszertani jellegűek, átvezetnek a szerző koncepciójának kifejtéséhez az első rész második és harmadik fejezetében (1.2., 1.3.).

Havas Ferenc megközelítésének alapja saját elmélete a szkematogónia, amelyet így jellemez: „A szkematogónián mármint jelesül a mondatfelépítési típusok és az ezeknek megfelelő grammatikai kategóriák történeti keletkezés- és változástörténetét értem. Ennek vizsgálatához azonban először leíró módon kell tipizálni a világ nyelveiben fellelhető alapvető mondatsémákat.” (34)

A szerző a világ nyelveinek mondatfelépítési elvei között (1.2.1.) megkülönböztet olyanokat, amelyek a tranzitivitási sémára épülnek: a nominatív, az ergatív és a triadikus. Az első kettő jól ismert a nyelvészek számára, az utolsó, a triadikus mondatfelépítés főleg az ausztráliai nyelvek egy részében fordul elő. Ezekben van tárgy, mint a nominatív nyelvekben, az első bővítményt a szerző agentivusznak nevezi, jobb terminus híján. Ez a típus a korai uráli nyelvek vizsgálata számára nem tűnik – legalábbis egyelőre – lényegesnek. Az eurázsiai nyelvek történeti vizsgálata szempontjából viszont releváns az aktív mondatfelépítés, amely már a nem-tranzitív mondatszerkezetek csoportjába tartozik. A korai indoeurópaiak az aktív strukturálódás volt jellemző, ez változott át a késői indoeurópai nyelvekben nominatív szerkesztésmódra. De hasonló változás történhetett a kaukázusi alapnyelvekben. Az aktív szerkesztésmód ma is jellemző az amerikai indián nyelvek jelentős részére.

A nem-tranzitív szerkesztési mód harmadik típusát képviseli a tematikus mondatfelépítés, amely a fülöpszigeti nyelvekben fordul elő. Ezekben a topik jelölésének van különleges szerepe a mondat strukturálódásában. Az irodalomban előforduló interpretációkat Havas Ferenc megkérdőjelezi az általános tipológia szempontjából. Nézetem szerint is további stúdiumokra van szükség ahhoz, hogy más szerkezetekhez kellőképpen viszonyítható legyen.

Az értekezés külön tárgyalja a „speciális” mondat szerkezetek csoportját. Ilyen az affektív szerkezet, amelyet a kaukázusi példákkal illusztrál a szerző. Ezek állítmánya érzékelést, érzést jelöl pl. „szeret”, amelynek első bővítménye gyakorta datívuszban áll. Speciálisak a lokatív szerkezetek, amelyek „alanya” valamely lokális formában lép föl, a lexémák köre – hasonlóan az affektív igékhez – korlátozott. (56). További mondatfelépítési forma a posszesszív, amelyről Havas megállapítja, hogy „a posszesszív mondat szerkezet fogalma téves koncepció” (60). Az utolsó speciális szerkezet a duplikatív (függőeset-kettőző). Ez „legalábbis leíró szempontból – a triadikusnak egy félig szintaktikai, félig morfológiai alváltozata” (61), és ritkán fordul elő a nyelvekben.

Nézetem szerint mindenképpen további tanulmányozást igényelnek az affektív és posszesszív szerkezetek, amelyek Havas szerint nem képviselnek mondatépítési típusokat. Elemzésük szerintem is problematikus, a különböző nyelvekben történetileg kevésbé adatolhatóak, ezért nehezen „kezelhetőek”. Havasnak igaza van abban, hogy az általában vizsgált tipológiai keretbe nehezen illeszthetőek. Meglétük és megformálásuk azonban tipológiailag jellemző valamely típusra vagy nyelvcsoporra (pl. a korai és későbbi indoeurópaire).

A szerző a tévesen azonosított sémák között említi a neutrális típust, amelyről ezt írja: „mondattani értelemben egy egységes és külön csoportosítandó neutrális elv valójában nem létezik” (63), a már említett nominatív, ergatív, triadikus vagy aktív elv valósul meg bennük morfológiai vagy szintaktikai eszközökkel. Klimov posztulált egy semleges típust a nyugat-afrikai nyelvek alapján, de csak koncepciója kidolgozásának első szakaszában, később már nem számolt vele.

A tévesen azonosított sémák között szerepel még a klasszifikatív mondatfelépítés: „Erre az ún. osztályozó nyelvek szolgálnak például, ahol (a) tehát a főnevek szemantikai osztályokba sorolódnak, a verbum finitum pedig voltaképpen ezekkel az osztályokkal (is) egyeztetődik.

Ilyenek a bantu nyelvek, köztük a jól ismert szuaheli. A szerző szerint „a szuaheli a maga nominatív jellegével egyértelműen mutatja, hogy az osztályozó jellegnek nincs közvetlen köze a mondatfelépítési elvhez” (63). A klasszifikatív típus téves elkülönítése egy másfajta tipológiai megközelítéssel is összefügghet a szerző szerint, amely megkülönböztet két eljárást: az egyik az alárendelés (government), a másik a mellérendelés (agreement). Az előbbihez tartozik a nominatív és az ergatív, az utóbbihoz pedig a klasszifikatív és az aktív (62). Ez a megközelítés a hagyományos és a múlt századi strukturális nyelvtanon alapul (Lehmann 2002).

Havas skematogóniai megközelítése szerint a nominatív, triadikus és ergatív mondatszerkesztési módokat „tranzitív típusként sorolhatjuk együvé” (65), szemben a nem-tranzitív típusú aktív és tematikus mondatszerkezetekkel. Ily módon a nyelvtípusok a nyelv alapvető jellemzőinek tekinthetők. A speciális mondatszerkezetek (affektív, lokatív, possesszív) mondattípusként veendőek figyelembe (66), amelyek nem határoznak meg nyelvtípusokat. A tévesen azonosított sémák: a klasszifikatív mondatfelépítés és a neutrális típus – úgy tűnik – nem kapnak helyet a skematogónia szinkrón rendszerében.

A mondatsémák diakrón rendszerével foglalkozó rész (1.2.2.) bevezető megjegyzései – eléggé elvontan – jellemzik azokat a megállapításokat, amelyeket a mondatszerkezetek családfája jól áttekinthető „családfa-ágrajzzal” ábrázol. A családfa interpretációja teszi ki a fejezet javarészét (49-99). A szerző a családfa felső részénél kezdi az ágrajz bemutatását; őt követem én is. A végső típusok (nominatív, triadikus) létrejöttét megelőzi egy protoakkuzatív szakasz. Az ergatív szerkezetek a protoakkuzatív és a prototranzitív között jelennek meg, tehát már tranzitívak, de még nem akkuzatívak. Az aktív típust megelőzően van egy protoaktív szakasz. Ezt megelőzi egy differenciatív periódus, amely előtt jelenik meg a tematikus típus. Nem foglalkozunk a protofőnév és protoige szakasszal, amelyet a mondatszó előz meg. Az „ágrajz” vagy családfa megfelel a mondatfelépítés elveinek, és releváns mind leíró, mind történeti szempontból. Az interpretáció a történeti-tipológiai szempontot állítja a középpontba és „pandiachron” jellegű. Követi a diakrón változásokat, amelyeket az imént vázoltam: a protoakkuzatívól a nominatív és triadikus felépítésig halad (69-74), majd kommentálja a tranzitivitás megjelenését (74-76) és a protoaktív periódus kikövetkeztethető elemeit (76-79).

Ezután elemzi a nem-kanonikus mondatfelépítéseket (79), a tematikus szerkezetek történeti devianciáját (79-82) és a protoaktív periódus kikövetkeztethető elemeit (76-79), stb. A fejezet

végén lévő kiegészítések tárgyalják az alany univerzalitásának és a nominatív-ergatív átmenetek kérdéseit (82-99). A mondatsémák diakrón vizsgálatát, amely szükségszerűen mozaikszerű, egy frappáns rövid megjegyzés zárja a szkematogónia tartalmi univerzalitásáról Eszerint: „A mondatformák evolúciója a szemantikai diverzitástól a szintaktikai sematizálódás felé tart” (99), amelyet röviden kommentál a megelőző fejezetek megállapításai alapján.

A szkematogóniát bemutató fejezet ismertetésében én kiemeltem a módszerességet, ami a szerző megközelítésének fontos jellemzője. Nem került sor a részletek bírálatára, a vizsgált kérdéseket illető nézeteimre. Mindez messze túlmegy egy bírálat keretein.

Az első rész rövid harmadik fejezete a prenominativitással foglalkozik (1.3.). Ez az értekezés egyik központi fogalma, és a szerzőnél sajátos értelmezést nyer, így idéznem kell: „a mondatszerkezet azon vonásairól van szó, amelyek magukban a nominatív nyelvekben elemezhetők ki a nominativitás történeti tipológiai előtörténet nyomaiként. A prenominativitás elmélete végül is két axiómán nyugszik: 1. a nominativusz és a nominativuszra épülő mondatfelépítési elv nyelvtörténeti produktum, következésképpen van előtörténete; 2. ez az előtörténet felderíthető reliktumokat hagy a nominatív nyelvekben.” (101). A prenominativitás egyik újabb szakirodalmi előzményeként Klimov azon könyvét (1977) tekinti, amelyet az aktív típusú nyelvekről írt, de nem szól a szerző későbbi, felfogását pontosító és revideáló könyvéről (Klimov, G.A., Principy kontensivnoj tipologii. Moskva 1983). Előzménynek tekint és elemez két másik művet: Gamkrelidze és Ivanov közös művét az indoeurópai nyelvekről és az indoeurópaiakról (1984) és Lehmann művét „Pre-Indo-European (2002). Ezeknek a szerzőknek a munkái a történeti tipológia egy irányzatát képviselik, szerzőik ismerték egymás munkáit, amelyek egyszersmind az indo-európai rekonstrukció fázisait jelentették. Ezen bírálat szerzője ismerte ezeket a műveket és szerzőiket, fel is használta eredményeiket, és úgy találja, hogy Havas értekezése a történeti tipológia ezen irányzatának eredményeit használta fel, de sajátosan, a maga módján, és az uralisztikában, amelyet az említett szerzők nem vizsgáltak.

Havas értekezésének második része „Prenominatív reliktumok az uráli nyelvekben” (111-231) az uráli nyelvek és az alapnyelv négy kérdéscsoportjával foglalkozik. Az általános történeti tipológia adott területének ismeretében megállapítható, hogy a fent vizsgált módszertani keret kimunkálása a szerző érdeme az adott formában nem tekinthető a neves szerzők indoeurópai

műveinek egyszerű utánzásának. A jövő kutatás igazolhatja azt, hogy nemcsak az indoeurópai, de még a nominatív nyelvek körén is jóval túlterjed (110).

Az értekezés második részében az uráli nyelvek prenominatív reliktumai közül az értekezés elsőnek a jelöletlen tárgyat vizsgálja meg huszonkét nyelvben (2.1.). Az uráliban is létezett jelöletlen tárgy, az „uralisztika konszenzusos tétele” szerint, de a „jelöletlen tárgyat mindenáron más nominatív funkciók átértékeléséből kívánják levezetni” (137). Havas szerint a „jelöletlen tárgy az uráli nyelvekben kétségtelen prenominatív örökség”. Nézetem szerint a jelöletlen esetalakok általában elsődlegesen a jelöltekkel szemben, a jelöléselmélet tipológiai változata szerint. Ez érvényes lehet az uráli nyelvekre is, de ennek az állításnak a megfogalmazása, konkretizálása függ a nyelvek típusától és a tipológiai felfogástól nézetem szerint, ami nem zárja ki a Havas megközelítésében megfogalmazott állítást, amely szükségszerűen túlmegy egy jelöléstani megállapítás keretein: „a tárgy már önmagában tekintve is prenominatív kategória, amelynek gyökerei a tárgy kategóriáját még nem ismerő prototranzitív, illetve protoaktív korba nyúlnak vissza” (137). A szerző az adott fejezetben megindokolta interpretációját, amelynek megalapozása megtalálható a koncepció ismertetésében, a családfa tárgyalásában.

A jelöletlen tárgynál kevésbé ismert a félakkuzativitás és az ergativitás (139-159). Havas szerint az uráli alapnyelvekben „már léteztek az ergatívra emlékeztető prototranzitív reliktumok, az S és az A funkció ősi különbsége, amely egy még korábbi – protoaktív – periódusban az akkuzativusz és a stativusz különbségére mehetett vissza” (159). Az, hogy csak „egy leánnyelvben maradt meg a félakkuzativitás, illetve az ergativitás, nem csökkenti állításunk valószínűségét” (159). Tipológiai szempontból megvizsgálandó egy ilyen elszigetelt jelenség általános történeti tipológiai háttere. Ennek alapján tárható majd fel az ergativitás szerepe az uráliban, főleg az osztyákban, amelyet Havas vizsgál.

A participiumok és a participiumos szerkezetek elemzésében a szerző jellemzi az uráli nyelvek szerkezeti és szórendi sajátosságait. Megállapítja, hogy „igenévi ambivalenciájukra, valamint hypotaxisuk szórendi tulajdonságaira nézve prenominatív sajátosságok örökösei. Feltételezhetően léteztek már az uráli alapnyelvben is és tulajdonságaik egy része szkematogóniai értelemben már ott is prenominatív reliktumként volt jelen” (202). A participiumok korai megléte lehet ősi sajátosság az uráliban. Emellett szólhat szórendjük, ha az a SOV típust követi, és struktúrájuk jellemzői közül az igenembeli közömbösség. Ezt a

feltevést alátámasztják az általános tipológia és az indoeurópai megállapításai (vö. 202). További diakrón tipológiai vizsgálatot igényel a probléma prenominatív reliktumként való kezelése, ami számomra kevésbé evidens, mint a jelöletlen tárgy esetén.

A második rész utolsó fejezete a „személytelen és birtokos szerkezetek”-et vizsgálja, és megállapítja, hogy „ez a két jelenségkör nagyon is együvé tartozik, mi több, közös prenominatív vonatkozásaik vannak” (203). A magyar birtoklásszerű szerkezetek tárgyalásában biztosan mozoghat mind a szerző, mind az olvasó. Az elemzés típusokat különböztet meg a birtoklásszerű szerkezetekben aszerint, hogy a birtoklás belső vagy külső, az állítás egzisztenciális vagy nem egzisztenciális. Például: A juhász kunyhója a dombon van; mondatban belső birtoklás párosul, egyszerű egzisztenciális állítással. A birtoklás lehet még külső: A juhásznak kunyhója van; egyszerű egzisztenciális állítással, stb. ezekhez viszonyíthatók az olyan birtoklásszerű szerkezetek, mint: A juhásznak melege van; és a patientív szerkezetek: A puskagolyó a fiú/a fiúnak a fejébe fúródott. Nem követhetjük a szerzőt ennek a bonyolult problémakörnek további elemzésében. Lényegesnek tartjuk végső konklúzióját: „A patientív elven felépülő mondat szerkezetek, az ilyen formájú habitatív szerkezetek és közvetve esetleg a jelölt birtokost tartalmazó birtokos jelző szintagmák is az uráli nyelvek prenominatív reliktumai közé tartoznak” (231). A bíráló írója foglalkozott a mai magyar, a mai és korai szerbhorvát birtoklás és létigés szerkezeteivel, a velük rokonítható birtokos és más jelzői szerkezetekkel, és a téma bizonyos fokú ismeretében méltányolja Havas kutatásait, amelyek erre a bonyolult problémakörre irányulnak, de úgy találja, hogy jelentős további kutatást kell végezni ahhoz, hogy a valószínűsíthető konklúzió kellő ténnyalapot kapjon. Feltehető, hogy az uráli alapnyelvben, akár az indoeurópaiban megvoltak az ilyen szerkezetek, hiszen ezek egyetemesek szemantikailag, és minden bizonnyal megvolt a formai kifejezésük, amely eltért többé vagy kevésbé a két alapnyelvben, ami valószínűsíthető más alapnyelvekre is. Az ősi uráli kifejezőmód lehet, hogy jobban megőrződött a leánynyelvekben, mint a prenominatív reliktumok (a szerző felfogását és terminológiáját használva).

Az értekezés prenominatív reliktumokról szóló második részét olvasva úgy találtam, hogy a vizsgált problémák átvezetik az olvasót a tipológia múlt század elejének, közepének empirikus időszakából a századvégi fázisba, amelyben már Popper jelmondata is érvényesül: „Make bold conjectures!”. Ezt vallotta Greenberg is, vonatkoztatva a tipológiára.

Jelenleg van kibontakozóban a nyelvtörténeti és komparatív nyelvészet új szakasza, amely a reliktumok vizsgálatával eljut az alapnyelvek korai időszakához. Ennek eredményeit hasznosítja a tipológiára is épülő komparativisztika. Lehmannt utolsó éveiben foglalkoztatta a korai alapnyelvi rekonstrukció módszertana és a különböző alapnyelvek összehasonlítása. Tervezte egy nemzetközi projektum létrehozását, amelyben az uráli szakemberek is részt vettek volna, de erre már nem kerülhetett sor. Mindez a történeti-összehasonlító nyelvészet és vele a tipológia új szakaszát jelentette volna, s feltehetően jelenti majd a jövőben. Egy tudományfilozófiai, és konkretizálva, nyelvtudományi kutatási terv azért is aktuális, mert végre találkozna az új összehasonlító nyelvtudomány a makroegységek, például Greenberg észak-eurázsiai hipotézisének a kutatásaival. Ezzel új szintézis jönne létre a diakron nyelvtudományban.

Megállapítom, hogy Havas Ferenc értekezése hiteles adatokat tartalmaz, és eredményeit elegendőnek tartom az MTA doktora cím megszerzéséhez. Javaslom a nyilvános vita kitűzését és ott az értekezés elfogadását.

Budapest, 2012. február 25.

Dezső László
az MTA doktora